ALTERNATOR
Misliti znanost.

Občutenja deindustrializacije: pripovedi o propadu »naših« tovarn in brisanju osebnih zgodovin

9. 2. 2023

Številka: 06/2023

Avtorica:

- Nina Vodopivec

Mojca Perne, predilnica Litija, 2006. Foto: Meta Krese

Z življenjskimi zgodbami industrijskih delavk in delavcev v Sloveniji sem se srečala kot raziskovalka pred dvajsetimi leti. Od takrat sem preučevala izkušnje industrijskega dela, spomine in doživljanja prestrukturiranj ter stečajev v tekstilnih tovarnah. Skozi vsa leta sem opažala izrazito vrzel med reprezentacijami industrijskega delavstva v politikah in načini, kako se je jih je v javnosti nagovarjalo, ter med njihovimi doživljanji. Družben odnos do delavstva namreč sodoločajo politični in ekonomski diskurzi, o industrijskih delavkah in delavcih se razmišlja kot o osrednjih akterjih pretekle socialistične ideologije in ne kot o konkretnih ljudeh. Po eni strani se industrijske delavke in delavci ob družbenopolitičnih spremembah soočajo z ranljivostjo, ki je strukturna, a vendar v družbi ni prepoznana kot taka. Po drugi strani pa se jih obravnava ideološko, kot brezimno množico. Njihova stiska pa ni zgolj politična, temveč zelo osebna. Zato je pomembno, da ne spregledamo njihovih osebnih zgodb in občutenj.

Pripovedi industrijskih delavk in delavcev o socialistični tovarni v Sloveniji so pripovedi o »naši fabrki« ne glede na to, kje je bila tovarna in kaj je proizvajala (Bonfiglioli 2019 (https://www.bloomsbury.com/us/women-and-industry-in-the-balkans-9781838600761/) ; Kosmos idr. 2020 (https://zalozba.zrc-sazu.si/p/1622) ; Vodopivec 2015 (http://hdl.handle.net/11686/34857) , 2021 (https://www.inz.si/en/Razpoznavanja-recognitiones/Tu-se-ne-bo-nikoli-vec-sivalo--dozivljanja-izgube-dela-in-propada-tovarne/)). Pri tem so se ljudje sklicevali na pripadnost, govorili so o tovarniški skupnosti in pomenu svojega dela. Številne socialistične tovarne so načrtno gradile vezi ljudmi, pri čemer so mobilizirale družinske in lokalne pripadnosti – šlo je za mrežo družbenih odnosov, obvez, dolžnosti, pravic in reciprocitet, ki ni obsegala

le delovne in z delovnim okoljem povezane odnose, temveč družbene odnose zunaj tovarniških zidov in povezave tovarne z lokalno skupnostjo. A ljudje so se kljub temu, da so imeli tovarno za »našo fabrko«, nanjo tudi jezili in se nad njo pritoževali. Spomine na tovarno iz obdobja socializma se pogosto označuje za nostalgične idealizacije, a je odnos večplasten in takšna so tudi doživljanja in izkušnje v vsakdanjem življenju.

Tovarna je v zaposlenih vzbujala ambivalentna čustva. Pomenila je strogo hierarhijo, ki je zahtevala ubogljive in poslušne delavke in delavce, generirala je tekmovalnost med ljudmi, neenakosti, krivice, številne poškodbe in obolenja, predstavljala garaško delo, visoke norme in hiter tempo dela, a hkrati je bila prostor, kjer so ljudje razvijali sami sebe, svoje spretnosti, odgovornosti, potenciale, odnose, solidarnosti in pripadnosti. Pripovedi o prodaji izdelkov po svetu kažejo na občutja skupnega ustvarjanja in ponosa zaradi prepoznavnosti tovarne. Z uspehom tovarne in z njeno rastjo so se delavke in delavci identificirali in se prek nje čutili del širše okolice in sveta. V socialističnem jugoslovanskem prostoru so bila ta občutja povezana z družbenim samoupravljanjem, z vlogo in pomenom Jugoslavije v svetu, zlasti med neuvrščenimi in v zahodnih državah. V teh pripovedih so industrijske delavke in delavci ustvarjalci (https://www.inz.si/en/Razpoznavanja-recognitiones/Tu-se-ne-bo-nikoli-vec-sivalo--dozivljanja-izgube-dela-in-propada-tovarne/) , proizvajalci, pomembni akterji zgodovinskega razvoja in ne marginalizirana bitja z obrobja (https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-HIFODXUA) .

V raziskavah sem ugotavljala, da sta bili za ljudi, ki so doživljali razvrednotenje industrijskega dela na svoji koži ter stečaje tovarn, kjer niso bili zaposleni le sami desetletja, temveč tudi njihove razširjene družine in generacije pred njimi, izguba dela in propad tovarne travmatična izkušnja. Takšna izkušnja ni zarezala globoko zgolj v poklicne identitete, temveč v njihove osebnosti, bila je tako intimna kot družbena, pa čeprav je niso doživljali vsi enako. Izguba dela v tovarni ni zajela le finančnega primanjkljaja, temveč družbeno razvrednotenje industrijskega dela in popolno dezorientacijo ljudi. Delavke in delavci so jo doživljali kot razvrednotenje njih samih kot subjektov, vrednih spoštovanja (https://uk.sagepub.com/en-gb/eur/formations-of-class-gender/book206065) . Biti prepoznan kot vreden spoštovanja pa je osrednja človeška vrednota, ki je bila v Sloveniji skozi zgodovino (http://hdl.handle.net/11686/38024) (daljšo od socializma) in ostaja še danes tesno povezana z delom.

Čustvovanje industrijskih delavk in delavcev ob izgubi dela in propadu tovarne je v javnosti pogosto stigmatizirano (predvsem jeza in žalost), saj je za prevladujoče družbene predstave znak njihove neprilagodljivosti; zaradi čustvene navezanosti na tovarno in socialistično preteklost se jih predstavlja kot tiste, ki so obtičali – niso znali ali pa bili sposobni racionalno predelati določenih situacij, zato se ne (z)morejo premakniti naprej in ostajajo ujeti v preteklosti. Takšne zavajajoče a prevladujoče reprezentacije, ki so povezane s sodobnimi politikami (samo)aktivacije, so industrijske delavke in delavce naturalizirale v historične subjekte. Nostalgizacija (https://www.ssrc.org/publications/remembering-communism-genres-of-representation/) industrijskega delavstva je sestavni del sodobne modernizacije, postsocialističnega (https://doi.org/10.17234/SEC.32.14) in neoliberalnega kulturnega drugotenja (https://www.berghahnbooks.com/downloads/chapters/AngeAnthropology_02.pdf) , ki v preteklost zagledanega industrijskega delavca ali delavko konstruira v nasprotju z modernim, v prihodnost usmerjenim podjetnikom in inovatorjem. Z analizami medijskih reprezentacij industrijskega delavstva, socialnih politik in politik zaposlovanja sem opozorila na simbolno osiromašenje industrijskega delavstva, na zavajajoče prevajanje ekonomskih neenakosti v identitetne razlike. Čeprav je fokus tega zapisa na postsocialističnih preoblikovanjih, pa vendar opozarjam, da o podobnih spremenjenih reprezentacijah pišejo tudi avtorji v kapitalističnih državah (https://doi.org/10.1068/d237t) .

Oblačilna tovarna Mura

Tekstilna industrija se je v zgodovino na Slovenskem zapisala kot pomemben prostor industrializacije (o tem je pisal zgodovinar France Kresal (https://plus.cobiss.net/cobiss/si/sl/bib/9426945)), ženske in delavske emancipacije. Po razpadu Jugoslavije – z izgubo jugoslovanskega trga, v obdobju postsocialistične transformacije, privatizacije in neoliberalnih preoblikovanj – so večino tekstilnih tovarn menedžerji in njihovi lastniki zaprli (Lorenčič in Princič 2018 (https://www.inz.si/sl/Razpoznavanja-recognitiones/Aleksander-Lorencic-Joze-Princic-Slovenska-industrija-od--nastanka-do-danes/)), le redke so preoblikovali (na primer Predilnico Litija in Lisco). Čeprav industrije v Sloveniji še ni konec, se je v številnih tovarnah, predvsem pa v tekstilni industriji, od devetdesetih let prejšnjega stoletja naprej pospešeno odvijala deindustrializacija in dezintegracija industrijskega delavstva. V knjigi *Tu se ne bo nikoli več šivalo* (https://www.inz.si/en/Razpoznavanja-recognitiones/Tu-se-ne-bo-nikoli-vec-sivalo--dozivljanja-izgube-dela-in-propada-tovarne/) sem se osredotočila na psihološka in telesna občutja takšnih ekonomskih prestrukturiranj na primeru oblačilne tovarne Mura. Namen študije ni v bil iskanju enotne zgodovinske resnice ali matematičnega ekonomskega izračuna propada tovarne, temveč vpogled v subjektivna doživljanja ljudi, ki so vzpon in propad tovarne doživljali na lastni koži.

Mura je primer mikro študije, ki ima sicer svoje historične specifike, a vendar hkrati pripoveduje širšo zgodbo industrializacije, samoupravljanja, privatizacije ter deindustrializacije. Tovarna, ki je nastala z združitvijo dveh manjših tovarn izpred druge svetovne vojne v Murski Soboti, se je po vojni širila, odpirala podružnice v različnih krajih Prekmurja. V začetku devetdesetih let je zaposlovala več kot 6000 ljudi, pretežno žensk. »Brez Mure še Mura ne bi tekla,« je Ana Plej leta 2009 v časopisu *Dnevnik (https://www.dnevnik.si/1042262881)* dobro ubesedila pomen tovarne v regiji. Mura je primer nekoč cvetoče in uspešne tovarne, ki ni oblikovala zgolj življenj več tisoč zaposlenih, njihovih družin, temveč z vizijami in aspiracijami celotno regijo. »Mura je bila sinonim vsega naprednega v pomurski regiji,« je pripovedovala Suzana Kerčmar, »na področju informacijske tehnologije, modnih kreacij, tehnološkega razvoja in promocije«.

Zaradi globokega družbenega in simbolnega pomena tovarne v regiji je bil stečaj Mure za številne nezamisljiv, ljudje si niso mogli niti predstavljati, da bi »takšna institucija, kot je Mura, lahko propadla«. Stečaj tovarne leta 2009 (odpuščenih je

bilo 2635 ljudi) je močno zarezal v skupnost Murašev, pa čeprav gre upoštevati, da je skupnost (ki nikoli ni bila homogena) razpadala z intenzifikacijo in reorganizacijo dela, z zaostrovanjem delovnih pogojev in življenjskih razmer več let pred stečajem. Zaradi različnih zaposlitvenih statusov so bili nekateri ob stečaju upravičeni do odpravnin in preteklih neizplačanih prispevkov, drugi pa ne. Nekatere podružnice so propadle prej kot druge. Nekateri so morali deliti odpuste, kar je bilo za marsikoga zelo težko. Odpuščeni so jih gledali postrani, a hkrati so bili tudi oni tisti, ki so morali oditi, pa čeprav nekaj dni kasneje. Vse to je prispevalo h konfliktom, izolaciji in osamljenosti.

Kolektivna izkušnja šoka Murinih ljudi ob stečaju me je najprej presenetila, saj se je leta 2009 o stečaju tovarne veliko pisalo. A sem v pogovorih z odpuščenimi ljudmi odkrivala, da so bili ljudje šokirani, četudi se je v medijih o stečaju pisalo. Za to pa so bili razlogi: nihče se v tovarni z ljudmi ni pogovarjal, jih informiral, ne zgolj v proizvodnji, tudi med zaposlenimi v drugih službah tovarne ni bilo komunikacije, pretoka informacij, prevladalo je nezaupanje. Vodstvo in sindikat sta bila do konca prepričana, da stečaja ne bo, saj Mura ni bila insolventna, hkrati so se z vlado pogovarjali o različnih možnosti Murinega »preživetja«.

Za številne ostaja stečaj še vrsto let kasneje prevara: več kot polovica zaposlenih ni dobila odpravnin, neizplačanih plač in nekaterih drugih prejemkov, saj so bili pol leta pred stečajem prezaposleni na nova podjetja, ustanovljena brez kapitala. Država je kot delna solastnica Mure in pobudnica stečaja igrala pomembno vlogo pri odpuščanju. Krivda, ki so jo delavke in delavci sicer pripisali konkretnim menedžerjem in državi, se je prepletala s sramom – z občutji odsluženega, odvrženega in umazanega. Kljub temu, da se je marsikatera sogovornica oddahnila, saj je bilo agonije ob stečaju konec – stečaj namreč ni bil zgolj dogodek, temveč del procesa, ki je več let fizično in psihično izčrpaval ljudi –, so bila vendar njihova doživljanja kompleksnejša in jih ne gre interpretirati zgolj skozi olajšanje zaradi konca. Dokončno so bile razvrednotene veščine ljudi, njihove spretnosti in znanja, ki so jih razvijali več let ali desetletij. Pretekli napori in odrekanja so v sodobnosti izgubili smisel. Delavke in delavci niso bili več prepoznani kot avtonomni in pomembni gospodarski akterji, temveč kot socialni problem, povezan z revščino, historičnim anahronizmom in družbeno marginalizacijo. Mura ni bila drugačna od drugih tovarn (http://www.sistory.si/SISTORY:ID:34857) ; podobno med drugim kažejo tudi izpovedi ob propadu tovarne TAM v Mariboru v dokumentarnem filmu *Umrli gigant* (https://youtu.be/iToH6ahr2Ug) (Labovič 2002 (https://youtu.be/tN8o_ApS178)).

A vendar v javnosti ni bilo prostora za artikulacije takšnih občutij, ni bilo strokovnih analiz (med izjemami npr. Luin 2013 (http://dk.fdv.uni-lj.si/magistrska_dela_2/pdfs/mb22_luin-nina.pdf) in Bras 2015 (http://dk.fdv.uni-lj.si/magistrska_dela_2/pdfs/mb22_bras-katja.pdf)), ki bi poskušale odkriti potrebe ljudi, niti orodij, da bi ljudje lahko občutja ubesedili. Doživljanja so zato ostajala na ravni telesnega, občutenega in verbalno neartikuliranega. Klinični inštitut za medicino dela, prometa in športa je bil leta 2012 edini, ki se je na institucionalni rani lotil raziskovanja učinkov stečaja Mure (https://doi.org/10.1177/1048291118755755) na zdravje ljudi in z alarmantnimi ugotovitvami opozoril na psihofizične posledice takšnih ekonomskih preoblikovanj. V javnosti pa ni bilo večjega odziva na njihove ugotovitve. Odpuščeni Murini ljudje so ostajali sami s sabo.

Medtem pa je politična, strokovna in splošna javnost njihova doživljanja šoka, afekte in čustva prevajala v čakanje na pomoč in skrb od zunaj, kar je imelo negativno konotacijo — odzive industrijskega delavstva se je interpretiralo v skladu s prevladujočimi reprezentacijami industrijskega delavstva kot socialističnega subjekta. Retorika čakanja v povezavi z odpuščanjem ali pa brezposelnostjo v javnosti sugerira pasivno vedenje; travmatizirana oseba zaradi izkušnje izgube dela ni mogla delovati ali se odzvati, ni se mogla ponovno zaposliti. To se kaže v oznakah, da »so ljudje obtičali« in da ne gredo naprej. Ob tem se je v javnosti spregledalo tudi problem strukturne brezposelnosti v deindustrializirani in deprivilegirani regiji, ki je bremenila odpuščene ter njihove starosti – za trg dela so bili pogosto prestari.

T. i. čakanje odpuščenih ljudi je bilo dojeto v nasprotju s sodobnim normativom samoaktivacije, osrednjim konceptom politik trga dela (https://doi.org/10.4312/9789612970475%20) , zaposlovanja (https://www.worldcat.org/title/aktivacija-obrat-v-socialni-politiki/oclc/447538030) in socialnih (https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-CTFSOROG/12f6fba9-8cf4-4868-a78a-5709e4b1c3e8/PDF) reform (https://zalozba-sophia.si/katalog/2021/socialna-aktivacija-v-sloveniji) . Takšna razumevanja so krepile stereotipne predstave o postsocialistični nostalgiji kot hrepenenju po družbeni skrbi in stabilnosti – po stabilni zaposlitvi, življenju in predvidljivem. A pri tem gre za napačno interpretacijo afektov in doživljanj ljudi in s tem njihovih časovnih orientacij kot tudi poenostavljeno razlago preteklega socialističnega časa. T. i. čakanja odpuščenih ljudi nikakor ne gre razumeti kot pasivno dejanje, ki bi ga razlagali v nasprotju z aktivnim iskanjem dela. Gre namreč za boj za samoredefinicijo (https://doi.org/10.21301/eap.v11i2.10%20) . Takšno t. i. čakanje je namreč po stečaju Mure zahtevalo veliko vzdržljivosti, za marsikoga velik napor preživetja, hkrati pa več različnih vsakodnevnih dejavnosti, kot na primer učenje novih znanj, spretnosti, pridobivanje informacij o delovanju trga dela, javnih institucij ter birokracije, kar je pomenilo ogromno iznajdljivosti, vztrajnosti in truda. To je bil čas, ko so se vzpostavljale nove vezi, ko se je spreminjala uporaba časa in prostora. Pri tem ne gre zgolj za vzpostavljanje nove rutine, kar je sicer zelo pomembno, in za polnjenje dneva z novimi dejavnostmi, temveč tudi za občutenje koristnosti, vključenosti in pripadnosti. Nove vezi človeka ponovno družbeno umestijo in hkrati redefinirajo njegov jaz.

Deindustrializacija in izbris

V javnosti sta bili poleg obžalovanja Murine »tragedije« ter kritike nesposobnih, koruptivnih menedžerjev ter lastnikov prisotna razočaranje in jeza zaradi številnih menedžerskih izčrpavanj v Sloveniji, razširjena je bila kritika, da država ne opravlja svoje pravne in socialne vloge, saj so izčrpavanja najpogosteje ostala nekaznovana. A hkrati je bila glasna tržna politična racionalnost, v skladu s katero je bil zaton industrije sestavni del modernega preoblikovanja, nič presenetljivega

za globalni transnacionalni kapitalizem. Ljudje naj bi se pobrali, se poklicno in osebnostno preoblikovali ter šli naprej.

A vendar družbeno trpljenje (https://www.ucpress.edu/book/9780520209954/social-suffering) *odvečnega* industrijskega delavstva ni vezano zgolj na dogodek stečaja, temveč je proces, ki vpliva na prihodnost (https://www.jstor.org/stable/10.3998/mpub.8432351) , tudi na mlajše generacije in širšo lokalno skupnost. Prav to je tema, ki jo obravnava mlada generacija ustvarjalk in ustvarjalcev v gledališki predstavi o tovarni Paloma (https://mladinsko.com/sl/program/97/paloma/) s Sladkega Vrha: kako naj se v prostoru, ki ga je močno zaznamovala industrijska monokultura, zdaj, ko te ni več ali izginja, znajde mlada generacija. Predstava govori o moči industrijske modernizacije, ki je vzpostavljala vero v boljši jutri. Sedaj ni več zaupanja, zaradi intenzivne pretekle industrijske modernizacije, ki je razvila monokulturni prostor, pa je težko najti alternativo.

Ekonomska prestrukturiranja se v medijih, politiki, številnih strokovnih analizah in zgodovinskih prikazih pogosto kažejo kot naraven odziv na zahteve globalnega tržnega delovanja ali pa kot posledice historičnih sil linearnega razvoja od industrijske k postindustrijski družbi. Takšne naturalizacije pa so vendar problematične, saj prikrivajo družbenopolitično vpetost trga, tržnih odnosov, odgovornosti konkretnih ljudi, politik, ukrepov, legitimirajo pozicije moči in družbene neenakosti ter brišejo življenjske izkušnje tistih, ki so tovarne nekoč gradili, v njih delali in z njimi živeli.

V Sloveniji (in drugih nekdanjih socialističnih državah) se deindustrializacija prepleta s postsocialistično razgradnjo družbenega tkiva, dezorientacija ljudi je toliko močnejša, prav tako ranljivost, ki jo gre spremljati v perspektivi življenjske ranljivosti: izguba dela, samo- oziroma družbenega spoštovanja se pogosto prepleta z izgubo zdravja, težkimi bivalnimi pogoji, družinskimi in osebnimi stiskami. Odsotnost industrijskih zgodb in čustvenega doživljanja iz javnega prostora skupaj s porušenimi in propadajočimi tovarniškimi zgradbami briše del osebnih in skupnostnih zgodovin, ki jih še živi ljudje doživljajo kot brisanje njihovega dela in angažmaja, kot brisanje njih samih.